

Dilfuza DJALILOVA,
O‘zbekiston Milliy universiteti tayanch doktoranti
E-mail: dilfuza.jalilova2024@gmail.com

O‘zDJTU dotsenti P.Nishonov taqrizi asosida

FRAZEOLIGIK BIRLIKLARGA NAZARIY YONDASHUV

Annotatsiya

Ushbu maqolada turli davr jahon tilshunos olimlari tomonidan frazeologiyaga bildirgan nazariy fikrlari va ularning yillar davomida sayqallashib kelinganligi to‘g‘risida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: Olim, termin, ronsept, lingvistika, tadqiqot.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ФРАЗЕОЛОГИЗМАМ

Аннотация

Данная статья представляет собой раздел языкознания, посвященный фразеологии, в котором рассматриваются теоретические взгляды разных периодов мировых языковедов на термин и их обогащение с годами.

Ключевые слова: Учёный, термин, концепт, лингвистика, исследование.

THERETICAL APPROACH TO PHRASEOLOGICAL UNITS

Annotation

This article is dedicated to phraseology section of linguistics, which examines the theoretical views of different periods of world linguists on the term and their enrichment over the years.

Key words: Scientist, term, concept, linguistics, research.

Kirish. Bugungi kunda jahon tilshunoslik fanining taraqqiyoti insoniyat tilning o‘zaro uzviy bog‘liqligini tadqiq qilmoqda. Tilshunoslik rivojlanishining hozirgi davr bosqichi ham ko‘p qirrali bo‘lganligi tufayli til hodisalarini tahlil qilish bo‘yicha barcha yangicha yondashuvlarni o‘z ichiga olgan holda tadqiq qilishni taqozo etadi. Tilshunoslik olamida frazeologizmlarga bo‘lgan ishtiyiq tobora kengayib bormoqda.

Bir necha yillar davomida bahs-munozaralar bilan o‘rganilib kelayotgan olamning lisoniy manzarasini obrazli hamda tasviriy ifodasini o‘zida mujassam etgan frazeologik birliklar dunyo xalqlarining yashash tarzi, urf-odat va an‘analarini, tili, dini, kelib chiqish tarixi hamda madaniyatini o‘zida qamrab oladi. Tildagi barqaror o‘zgarmas birliklar hisoblangan ibora, maqol va idiomalar frazeologiya fanining asosi hisoblanadi. Frazeologik birliklarni o‘rgana turib biz jahon xalqlari hayotiga, dunyosiga eshik ochgan bo‘lamiz.

Frazeologiyaniing mustaqil lingvistik fan sifatida paydo bo‘lish davrini o‘z navbatida uchga bo‘lib o‘rganamiz. Bular quyidagilar:

Birinchi bosqich. XVIII asr o‘rtalari va XX asrning boshidagi davrni o‘z ichiga oladi. Bu davrda frazeologiya leksikografiya bo‘lib xizmat qilgan va M.V.Lomonosov, A.A.Potebnya, F.I.Buslaev, Sh.Balli, A.A.Shaxmatovlar tomonidan ilmiy tadqiqot ishlari olib borilgan. Bu davrda lugatlarda frazeologik birliklarning etimologiyasini talqin etishga juda katta e‘tibor berilgan.

Ikkinchi bosqich. XX asrning birinchi yarmigacha bo‘lgan davr. Bu davrda frazeologiya tilshunoslikning alohida lingvistik yo‘nalishi sifatida paydo bo‘ldi va aynan shu davrda, tilshunoslikning juda tez ildamlab borayotgan bu sohasi ko‘pgina dunyo tadqiqotchi olimlarining e‘tiborini o‘ziga jalb qildi. Shu jumladan, bu sohada V.V.Vinogradov, G.K.Danilov, V.N.Derjavin, G.O.Vinokur, A.Ya.Rojanskiy, S.I.Abakumov kabi ko‘pgina olimlarning ilmiy tadqiqotlarini misol qilishimiz mumkin. Aynan shu davrda, tilshunoslikning

juda tez ildamlab borayotgan bu sohasi ko‘pgina dunyo tadqiqotchi olimlarining e‘tiborini o‘ziga jalb qildi.

Uchinchi bosqich. XX asrning o‘rtalaridan hozirgacha bo‘lgan davr. Bu davrda frazeologiyada katta yutuqlarga erishildi. Yangi metodlar qo‘llanila boshlandi va ko‘pgina mutaxassislar etishib chiqdi” [1].

Frazeologik tushuncha keng va tor ma‘noda qo‘llanilishi mumkin. Bu termin tor ma‘noda idiomalar nazarda tutilgan bo‘lsa, keng ma‘noda ko‘chma ma‘noli birikmalar, maqol, matal va umuman olganda turg‘un so‘z birikmalarining barcha turlari tushuniladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Frazeologiya tor ma‘nodagi tushuncha degan fikr, A.M.Babkin, N.N.Amasova, A.M.Fyodrov, A.I.Molotov, B.P.Jukov kabi olimlar tomonidan ilgari suriladi va ular bunda turg‘un va ko‘chma ma‘nolilarni etiborga olishgan. Tilshunos olimlardan B.G.Kostomarov, A.B.Kunin, E.M.Bereshagen, A.G.Nazaryan, A.A.Reformatskiy, A.I.Smirmitskiylar esa o‘z ilmiy ishlarida frazeologiyani keng ma‘nodagi tushuncha hamda, ularga iboralar, iqtiboslar, hikmatli so‘zlar, maqol hamda matallarni kiritishadi.

Uzoq davom etgan tadqiqotlar natijasida olimlar, ayniqsa, turkiy tillarning frazeologik qatlamini o‘rgangan rus va o‘zbek tilshunoslari, turkshunoslar aniq ilmiy mezonlarga suyangan holda, frazeologik birliklarni emas, balki ulardan bir qismi turg‘un iboralarni tan oladilar [2].

A.A.Yo‘ldoshev frazeologiyani tor tushuncha tarafdorlaridan biri bo‘lib, “Frazeologiya tor ma‘noda tushunilsa o‘rganish doirasi aniqroq namoyon bo‘ladi, undan farqli ravishda bo‘linmas leksik birliklar jumladan, maqol, matal, hikmatli so‘zlar, aforizmlar chiqib ketadi, chunki ular struktural jihatdan yaxlit holda ifodalanuluvchi sintaktik birliklardir” [3], deb fikr bildirgan.

G.X.Axunzyanov “frazeologiya” terminini ko‘p ma‘noli bo‘lganligi uchun, uni “idiomatika” yoki “idiomatologiya” terminlari bilan almashtirish zarur deb hisoblaydi[4]? G.X.Axunzyanovning “Idiomalar” nomli asari

chuqur mazmunligi bilan turkiy tillar frazeologiyasining o'rganilishiga salmoqli hissa qo'shdi.

Turkiy tilshunoslikda frazeologiyani tor ma'noda tushunish 60-yillarga borib taqaladi. "Frazeologik birlik" tushunchasini "O'zbek tilida idiomalar" nomli ilmiy ishida M.Ro'ziqulova tor doiradagi tushuncha kabi ifodalaydi[5].

A.E.Mamatovning fikriga ko'ra "Frazeologiyani "keng" va "tor" ma'noda tushunish noto'g'ri, fslida uni bitta ma'noda tushunish lozim. Ular qanday til birliklari deb klassifikatsiya qilinishidan qat'iy nazar, aforizmmi, maqol yoki matalmi, turg'un so'lashuv formulalarimi, "qanotli so'zlar"mi, xullas, agar ular frazeologizmning biz bergan ta'rifiga mos tushmasa, undagi talablarni bajara olsa, ya'ni tuzilishi jihatidan so'z birikmasi va gapga teng bo'lgan, obrazli umumlashgan ma'no anglatadigan, leksik elementlari qisman yoki to'liq ko'chma ma'noga ega bo'lgan, lug'atlarda qayd etilgan har qanday turg'un leksik-semantik birliklar frazeologik birliklar doirasiga kiritilishi shart" [6].

Zamonaviy tilshunoslikda, frazeologiyada tor ma'noda idiomalar nazarda tutilgan bo'lsa, keng ma'noda ko'chma ma'noli birikmalar, maqol, matal va umuman olganda turg'un so'z birikmalarining barcha turlari tushuniladi.

"Frazeologiya" atamasi yunoncha "frazza" (phrasia – ifoda, nutq o'rami) so'zidan olingan bo'lib, tilshunoslikda "frazeologik birliklar", "frazeologik birikmalar", "frazemalar" sifatida yuritiladi. Mazkur atama turk tadqiqotchilari tomonidan turli ma'nolarda qo'llanilgan. Bunga XIX asrning mashhur turk olimi Mirzo Kozimbek rus tilidagi "frazza" so'zini "jumla", "gap" (предложение) ma'nosida qo'llanganini misol qilishimiz mumkin [7]. Etimologik jihatdan o'rganilganda, frazeologiyaning ilmiy asoschisi Shvetsariyalik olim Charlz Balli hisoblanadi. U o'zining "Fransuz stilistikasi" (1909-yil) asariga so'z iboralarni jamlovchi bo'limni kiritgan [8].

Frazeologiya tushunchasi turli davr olimlar tadqiqotlarida turlicha ta'riflarga ega bo'lgan:

N.S.Valgina, D.E.Rozental va M.I.Fominalar fikrlariga ko'ra, frazeologizm deyilganda, ma'no munosabatiga ko'ra bo'linmaydigan iboralar tushuniladi; umumiy ma'nosining turg'unligi, komponentlari, grammatik kategoriyalarining aniqligi ularga xos xususiyatlardan biridir.

L.Xan ta'kidlashicha, frazeologik birliklar milliy mentalitetning aniq ifodasi hisoblanib, ular o'zlarida xalqning stereotipini va milliylik belgisini ifoda etadi, hamda xalqning lingvomadaniy xususiyatlarini o'zida mujassam etuvchi iboralar deb aytdi, ular uzoq tarixni, dinni, xalqning donoligini, axloq-odobini o'zida aks ettiradi[9].

O'zbek olimlaridan Sh.Raxmatullaev: "Frazeologik birlik bo'lish uchun so'zlarning obrazli birlashuvi obrazli ma'no, ko'chma ma'no anglatishi shart" [10], degan fikrni ilgari sursa, turk olimlari esa, "bir tushuncha, bir holatni jozibador ifoda bilan yoki o'ziga xos birikma ichida ta'kidlagan va asosiy ma'nolaridan alohida ma'nosi bo'lgan qoliplashgan birikmalarga frazeologizmlar deyiladi"[11].

Frazeologiyaning rivojiga mashhur frantsuz tilshunos olimi Sh.Balling o'rni katta. U frazeologik birliklarni ilmiy tomondan o'rganish lozimligini ta'kidlagan va "Précis de stylistique", "Traité de stylistique française" nomli kontseptsiyasini yaratgan [12,60]. Olimning bu kontseptsiyasini keyinchalik V.V.Vinogradov, G.G.Sokolova, A.V.Kunin, V.P.Jukov, A.G.Nazaryanlar davom ettirganlar.

V.V.Vinogradov Sh.Balling frazeologiya to'g'risidagi kontseptsiyasini yanayam sayqallashirgan tadqiqotchi olimlardan biri hisoblanadi va u: "Frazeologik birliklar ikki va undan ortiq mustaqil so'zdan tashkil topgan, ma'no jihatdan yaxlit, muloqot jarayonida keng qo'llanadigan so'zlar birikmasi" [13,45-69], deb izoh qoldirdi.

SH.Raxmatullaev o'zining "O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari" nomli monografiyasida frazeologik

birliklarning antonimiya, sinonimiya, omonimiya hodisalarini chuqur tadqiq etadi. Bundan tashqari, olim o'zbek frazeologiyasida olib borilayotgan tadqiqotlar, ya'ni frazeologizmlarning semantik tuzilishiga asoslangan tahlil yo'lini ochib berdi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yuqorida ta'kidlaganimizdek, frazeologiyani o'rganishda juda ko'p tadqiqotchilar qatorida rus olimlari ham o'z hissalarini sezilarli darajada qo'shishgan.

O'zbek frazeologiyasida ilk tadqiqot ishlari 50-yillarga borib taqaladi. Bularga Ya.D.Pinxasov, A.Shomaqsudov, M.Xusainov, SH.Raxmatullaevlarning tadqiqot ishlari misol qilishimiz mumkin. Ungacha frazeologiya alohida soha sifatida shakllanib ulgurmagani edi. Ularga A.Gulomov, X.Zarif, U.Tursunov, F.Kamol, A.K.Borovkovlarning ilmiy ishlarini fikrimizning dalili sifatida keltiramiz

SH.Raxmatullaev o'zining "O'zbek frazeologiyasining ba'zi masalalari" nomli monografiyasida frazeologik birliklarning antonimiya, sinonimiya, omonimiya hodisalarini chuqur tadqiq etadi. Bundan tashqari, olim o'zbek frazeologiyasida olib borilayotgan tadqiqotlar, ya'ni frazeologizmlarning semantik tuzilishiga asoslangan tahlil yo'lini ochib berdi.

60-70-yillarda esa, o'zbek tilshunosligida Sadridin Ayniy, Hamza Hakimzoda [14].Niyoziy, Abdulla Qodiriy, Oybek, G'afur G'ulom, Zulfiya, Maqsud Shayxzoda, Abdulla Qaxxor, Shuxrat, G'afur G'ulom kabi o'zbek yozuvchi va shoirlari ijodlarining uslubiga xos turli xil yo'nalishlarda, tadqiqot ishlari olib borildi[15].

O'zbek tilidagi iboralarning struktural-grammatik, stilistik, semantik xususiyatlarini o'rganish 70-80-yillarga borib taqaladi. Bu yillarda iboralar uch turga bo'linib o'rganilgan ya'ni:

1) diaxronik planda iboralarning tadqiq etilishi. (E.Umarov, S.Mutallibov, A.Juraboev, MDakimov) bunda frazeologiyaning dialektal masalalarini o'rganishga urg'u berildi (M.Turotova, Yu.Jumanazarov, O.Madraximov, Yu.Jumanazarov, X.Doniyorov, T.Sodikov, X.Uzokov)

2) iboralarni lug'atlarda izohlash orqali ilmiy tomondan o'rganildi. (M.Umarxujayev, S.Akobirov, M.Abduraximov, V.X.Qodirov).

3) o'zbek va boshqa tillardagi frazeologizmlarning qiyoslab o'rganish ishlari amalga oshirildi. Jumladan, o'zbek tilidagi frazeologizmlarni nemis (A.Isaev, A.Yaxshiev, M.Azimova, M.Umarxujayev), frantsuz (A.Eshonqulov, A.Narziqulov), ingliz (K.Musaev, A.Shokirov, K.Nazarov, M.Xudoyberganova K.Musaev), tojik (M.Siddiqova, X.Tursunova), rus (T.Mirzaeva, I.Rasulov, Ya.Rajabov, B.Qarshiev, R.Jo'raqulov, A.Cho'ponov), boshqa turkiy tillar (E.Umarov, M.Ro'ziqulova) bilan qiyoslab olib borilgan ilmiy tadqiqotlarini misol qilishimiz lozim. Mazkur ilmiy tadqiqotlarda frazeologiya keng ma'noda qiyoslab tahlil qilingan.

Jumladan, E.M.Vereshagen hamda, V.G.Kostomarovlar frazeologizmlar semantikasini diaxronik va sinxronik jihatdan ikki planli frazeologik birliklarga bo'lib o'rganishni tavsiya qilishgan[16].

Sinxron jihatdan frazeologik birliklarning diaxron jihat frazeologik birliklardan farqi shundaki, unda so'zlar o'z motivatsiyasini yo'qotgan holda o'z ma'nosida ifodalanadi: fr. Qui langue a, à Rome va (izlagan Makkani topadi).

Diaxronida, frazeologizmlar butun semantika va etimologik motivatsiyani o'zida mujassam qiladi. Misol: Madame Benoiton (uyda o'tirmaydigan inson haqida) singari frazeologizmi etimologiyasiga murojaat etmasdan turib to'g'ridan-to'g'ri tushunib bo'lmaydi. Uning paydo bo'lishi Vikoren Sarduning "Benua oilasi" kommediyasidagi qahramon nomi bilan bog'liq va bunda yozuvchi burjua hayotining salbiy tomonlarini tasvirlaydi.

Xulosa va takliflar. Tilning frazeologik birliklari va ularning kelib chiqish tarixini o'rganish millatning urf-odatlarini, yashash tarzi, qadriyatlarini yanada teranroq tushunib olishga imkon beradi. Unda xalqning madaniyatini ifodalovchi frazeologik birliklar lingvistik vositalar yordamida yorqin aks etadi. Frazeologik birliklar yordamida shaxs nafaqat hodisa va tushunchalar, atrofdagi voqelikni balki, olamga munosabatni ham ifodalaydi. Frazeologik birliklar, markazida shaxs

joylashgan dunyoning o'ziga xos frazeologik tasvirini ifodaydi.

Tilshunoslikda frazeologiya va uning ta'riflariga oid fikrlarni umumlashtirib quyidagi xulosaga kelish mumkin: Frazeologiya – urf-odat, madaniy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan, lingvistik ifodaga ega bo'lgan hamda, ikki va undan ortiq so'zdan tashkil topib ma'naviy bog'liq bo'lgan, turg'un bog'lanmalarning umumiy nomi.

ADABIYOTLAR

1. Ройзезон Л.И., Малиновский Е.А., Хаютин А.Д., Очерки истории становления фразеологии как лингвистической дисциплины. – Самарканд, 1975. С. 5-70
2. Хамидов Х.Х. Турк тилида фразеологизмларнинг юзага келиши, маъно ва грамматик хусусиятлари.– Тошкент, 2018. Б. 14.
3. Юлдашев Б. Ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. – Тошкент, 1993. Б. 17.
4. Юлдашев Б. Ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. – Тошкент, 1993. Б. 19
5. Рўзиқулова М. Ўзбек тилида идиомалар. Дис.канд.филол наук. –Самарканд, 966. Б.18.
6. Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991. Б. 212.
7. Казымбек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка. Выпуск II. – Казань, 846. С.120.
8. Muhitddinova S. Etymology of phraseological units in English and Uzbek languages. Vol No 3
9. Азизова.Ф.С. Олий таълим муассасаларига инглиз тили фразеологизмларини ўргатишнинг лингвимаданий хусусиятлари. –Тошкент, 2019. Б. 22.
10. Рахматуллаев Ш.У. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 1992. Б.
11. Aksoy A.O. Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. – İstanbul, 1994. S. 52
12. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. С. 60.
13. Юлдашев Б. Ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. –Тошкент, 1993. Б. 23
14. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматические учение о слове. – М.: Русский язык, 2001. С. 45-69.
15. Йўлдошев Б. Ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. — Т., 1993. С. 30.
16. Верещагин Е.М. Костомаров В.Г. Язык и культура. – М.: Русский язык, 1990. С.65-66